

* Een omkering van volgorde?

Arie Verhagen*

Abstract

This paper contains a critical examination of the treatment of Dutch word order in the new edition of the *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS). The first conclusion is that the changes are mostly presentational, but that they do constitute an improvement over the first edition. Secondly, the validity and usefulness is questioned of the idea, prevalent in the present as well as the previous edition, that Dutch word order should be analyzed in terms of a schema for all possible positions in a clause. The claim is that the fundamental difference between 'absolute' and 'relative' regularities in word order phenomena is obscured by such a comprehensive schema for all clause positions.

1 Inleiding

Veertien jaar geleden was “[h]et voornaamste verschijnsel in het taalgebruik wat betreft woordvolgorde in de zin [...] dat de *woordvolgorde in belangrijke mate samenhangt met de informatiegeleding*” (de openingszin van hoofdstuk 22; ANS1:911, cursivering van de ANS). Thans is dat niet meer het geval. Werd in de eerste druk van de ANS de behandeling van het links-rechts-principe gevolgd door die van “het principe van de polen”, nu lezen we in de paragraaf over “Algemene principes” aan het begin van het hoofdstuk over woordvolgorde in de zin (21) een heel ander ‘opening statement’ dan het zojuist aangehaalde:

Voor de beschrijving van de woordvolgorde gaan we uit van die kenmerkende eigenschap van het Nederlands dat de werkwoordelijke elementen benevens een aantal andere, zoals onderschikkende voegwoorden, vaste plaatsen in de zin innemen. Dit syntactische verschijnsel gebruiken we als basis voor een beschrijvingskader aan de hand waarvan we de relatieve ordening van zinsdelen en zinsdeelstukken overeenkomstig andere [...] principes inzichtelijker kunnen maken. (ANS2:1225)

De indruk dat de nieuwe ANS de zaken fundamenteel anders aanpakt wordt aanvankelijk versterkt door de formulering van de verhouding tussen de twee genoemde principes: in 1984 wordt het polen-principe opgevoerd als een *uitzondering* (“restrictie”, p.914) op het links-rechts-principe, en dat laatste lijkt dus duidelijk *primaire*. Een eerste aanwijzing dat de aanpak misschien toch niet zo wezenlijk

* Adres: Utrechts instituut voor Linguïstiek OTS, Trans 10, 3512 JK Utrecht (email: Arie.Verhagen@let.uu.nl). Ik dank mijn collega-redacteuren van *Nederlandse Taalkunde* voor commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Uiteraard ben ik alleen verantwoordelijk voor de inhoud.

anders is, wordt echter gevormd door het feit dat dezelfde formulering eveneens voorkomt in de nieuwe druk:

Bij het links-rechtsprincipe moet een restrictie gemaakt worden voor de werkwoordelijke elementen. Deze elementen, die we polen genoemd hebben, nemen een vaste plaats in de zin in. (ANS2:1240)

Het enige verschil met de oorspronkelijke formulering is dat de relatieve bijzin nu in de voltooid tijd staat, terwijl die in 1984 in de toekomstige tijd stond. De vraag dringt zich dus op: heeft zich daadwerkelijk een verschuiving voorgedaan in de aanpak van woordvolgorde in de ANS, of hebben alleen de besprekingen van de (twee belangrijkste) algemene principes van plaats gewisseld? In beide gevallen kunnen we dan nog de vraag stellen of het om een verbetering gaat. Volgens mij is de verandering voornamelijk een kwestie van presentatie, maar wel een verbetering, en wel omdat de consistentie toeneemt: de behandeling van algemene principes is meer in overeenstemming met de feitelijke beschrijvingspraktijk. Dat betekent dat de visie van de ANS op woordvolgorde niet wezenlijk veranderd is, en dus ook dat er nog wel wat te wensen blijft.

2 Principes en praktijk

In de eerste druk van de ANS volgde op de uiteenzetting van de principes een paragraaf “Indeling in zinstypes” (925 e.v.). Daarin werden aan de hand van het principe van de polen de bekende onderscheidingen gemaakt tussen zinnen met de persoonsvorm (pv) voorop (d.w.z. op de eerste of op de tweede plaats), en die met de pv achterop. Een nog belangrijker indicatie voor de centrale rol van de poolposities in de werkwijze van de toenmalige ANS is echter de alles-overheersende rol van de schema’s van zinsplaatsen die daarvoor al *in* de subparagraaf over het principe van de polen ontwikkeld waren, culminerend in schema D, waarover gezegd werd: “Schema D ten slotte is het *abstracte* schema waarvan bij de gedetailleerder beschrijving in 22.3 e.v. uitgegaan zal worden.” (ANS1:920). De praktijk van deze beschrijving stemde inderdaad met die karakterisering overeen: de *hoofddlijn* van de rest van het hoofdstuk over volgorde werd exact gevormd door de achtereenvolgens onderscheiden zinsplaatsen (aanloop, eerste zinsplaats, eerste pool, middenstuk, tweede pool, laatste zinsplaats, uitloop). Deze lijn, of wat voor lijn van specifiek benoemde plaatsen dan ook, is absoluut niet af te leiden van het links-rechts-principe, dat zelf immers alleen maar over *relatieve* volgorde gaat (ongeveer: ‘Wat meer naar rechts staat is informatief belangrijker dan wat meer naar links staat’). Pas *binnen* sommige van de paragrafen over een bepaalde plaats speelde in de praktijk van de beschrijving het links-rechts-principe een rol.

We kunnen dus concluderen dat voor de eigen praktijk het principe van de polen reeds in ANS1 het primaat had. In het licht hiervan, *niet* in het licht van de oorspronkelijke *presentatie* van de algemene principes, is ook te begrijpen dat een bijdrage aan het ANS-nummer van *Forum der Letteren* destijds als volgt begon:

Bij de behandeling van de woordvolgorde [...] gaat de ANS uit van twee polen, gevormd o.a. door de werkwoordelijke elementen “vooraan” (eerste pool) en “achteraan” (tweede pool) in een zin. (Keijsper 1987:94)

Welnu, de hoofdlijn van de behandeling van woordvolgorde in ANS2 is precies dezelfde als die van 1984, en dat rechtvaardigt reeds de conclusie dat de besproken verandering een kwestie van presentatie is, en niet of nauwelijks inhoudelijk. Tegelijk is natuurlijk duidelijk dat het *geheel* hier consistentier van is geworden – dat is een verbetering, en ook een die m.i. het betoog daadwerkelijk verheldert. De lezer wordt nu van het begin af aan door de volgorde-problematiek geleid aan de hand van een verschijnsel dat in hoge mate kenmerkend is voor de structuur van het Nederlands, de vaste posities van het werkwoord (en de ‘bindterm’).

3 Nieuwe ‘principes’?

Ten opzichte van ANS1 zijn er, in een aparte paragraaf “Andere principes”, in ANS2 twee volgorde-mechanismen bijgekomen: het inherentieprincipe en het complexiteitsprincipe. Het is evenwel van meet af aan duidelijk dat de rol ervan erg beperkt is.

Om met het complexiteitsprincipe te beginnen: volgens het register is de enige plaats waar het voorkomt deze zelfde paragraaf (p.1245/6). Bovendien is het duidelijk ‘onaf’. Het houdt in dat complexere zinsdelen in de regel meer naar achteren staan;¹ volle naamwoordgroepen kunnen i.h.a. verder naar achteren staan dan voor-naamwoorden met dezelfde functie, voorzetselgroepen verder dan ‘kale’ naamwoordgroepen (p.1245), en vooral geldt: afhankelijke zinnen zijn beter achter de tweede pool dan ervoor. Dat laatste levert een eerste inhoudelijke aanwijzing voor de beperktheid van het principe: bijzinnen staan toch ook gemakkelijk op de eerste zinsplaats (of in de aanloop), en niet alleen maar bij voorkeur achter de tweede pool. Iets dergelijks geldt voor andere complexe woordgroepen, m.n. in gesproken taal, waar ze, in ANS-termen, makkelijk in de aanloop kunnen staan om dan op de eerste zinsplaats met een verwijzend woord hernomen te worden (*Wanneer je al zoveel van de wereld gezien hebt als hij, dan..., Iemand die al zoveel van de wereld gezien heeft als hij, die...*). Wat dit betreft had het complexiteitsprincipe (met behoud van de naam!) misschien beter in kunnen houden dat de opbouw van een deelzin/complexe frase bij voorkeur niet *onderbroken* wordt voor die van een andere.

Een ander schoonheidsfoutje is dat bij het achteropstaan van het naamwoordelijk deel in een zin als *...dat het niet was zoals het hoort*, het complexiteitsprincipe niet concurreert met het links-rechts-principe (er is uit een oogpunt van informatief belang niets tegen het achteropplaatsen, integendeel zelfs), maar met dat andere nieuwe mechanisme, het inherentie-principe: volgens de gedachtengang verderop wordt de plaats van predicatsnomina vlak vòòr de tweede pool immers vooral daardoor gemotiveerd. Meer algemeen geldt echter vooral dat het complexiteitsprincipe geen duidelijke rol speelt in de eigenlijke behandeling van woordvolgorde in de ANS2; zelfs in de paragraaf over de uitloop wordt er niet naar terugverwezen.² De rol van het andere nieuwe mechanisme, het inherentieprincipe, is in ieder geval groter, zij het dat ook hiervan het bereik beperkter is dan de term suggereert: het gaat niet *in het algemeen* om het idee “Zet zo dicht mogelijk bij elkaar wat bij elkaar

1 Het is dus een variant van Behaghels ‘Gesetz der wachsenden Glieder’, zoals ook expliciet gesteld wordt in Haeseryn (1998). Zie verder ook de daar genoemde literatuur.

2 Haeseryn (1998) bevat een uiteenzetting over achteropplaatsing in het Nederlands, waarin het complexiteitsprincipe in ieder geval iets systematischer een rol speelt.

hoort”, maar om het speciale geval “Zet zo dicht mogelijk bij de tweede pool wat een nauwe semantische band onderhoudt met het hoofdwkwoord”³ Het betreft hier een explicitering, en tot op zekere hoogte uitbreiding, van een idee dat op zichzelf ook al in ANS1 aanwezig was, en wel dat bepaalde elementen per se vlak vòòr de tweede pool moeten staan, met name “inherente bepalingen van het werkwoord” (ANS1 1009) zoals predicatieve zinsdelen, inherente richtingsbepalingen, voorzetselwoorden die fungeren als scheidbaar deel van een samengesteld werkwoord, en dergelijke meer. In ANS2 wordt nu op een meer expliciete manier, aan het begin van de paragraaf over het middenstuk, uiteengezet dat er een globale tweedeling in het middenstuk bestaat, tussen elementen waarvan de plaats a h w berekend wordt ‘vanaf’ de eerste pool, en elementen die juist ‘vanaf’ de tweede pool geplaatst worden (men vergelijk de 16 regels tekst onder schema 21 9 op p 1306 met de 5 regels onder schema H op p 975 in ANS1).

Voor het inherentieprincipe geldt dus net zoiets als voor de omkering van de twee hoofdprincipes zonder dat de praktijk van de beschrijving wezenlijk veranderd is, zijn die praktijk en de expliciete theorie in ANS2 beter op elkaar afgestemd.

Blijft natuurlijk de vraag of we echt blij moeten zijn met het handhaven van de beschrijvingspraktijk. Ik zie zelf (nog steeds) bepaalde problemen. Enkele verschijnselen die nu onder het inherentieprincipe vallen vormen een goed aangrijpingspunt om die aan te kaarten.

4 Nadelen van een allesomvattend zinsschema

4.1 Doorlaatbaarheid van de grens tussen middenstuk en tweede pool

In ANS2 wordt het middenstuk uitdrukkelijk in tweeën gedeeld: er zijn nu enerzijds elementen die “door de eerste pool”, en anderzijds elementen die “door de tweede pool aangetrokken” worden. Ook hier geldt wel dat het vooral een explicitering is van een beschrijvingspraktijk die in ANS1 (zie ook de eerste alinea op p 975 daarvan) in essentie al aanwezig was, en daarmee is het dus een verbetering van hetzelfde soort als de bovengenoemde. In wezen is het genoemde inherentieprincipe ook niet veel meer dan de expliciete omformulering van deze praktijk tot principe (en daarmee toch ook weer niet zo erg ‘nieuw’)⁴ Voor mij gold wel dat door deze twee vormen van explicitering de aandacht nu nadrukkelijker getrokken werd naar

3 Ongeacht de vraag of het hoofdwkwoord zelf wel in de tweede pool staat (dit ongetwijfeld 1 v m V2 in hoofdzinnen, vgl. ANS2 1352).

4 Het enige andere soort gevallen waarvan, bij de introductie van het inherentieprincipe, gezegd wordt dat het erop van toepassing is, zijn die van de onderlinge volgorde van bepalingen en complementen (de laatste zijn nauwer verbonden met het hoofdwkwoord, en zouden er dus dichter bij moeten staan), en die van de volgorde van bepalingen onderling (bepalingen van wijze zijn nauwer verbonden met het hoofdwkwoord dan zinsbepalingen, en zouden er dus dichter bij moeten staan). Niet voor niets formuleer ik hier counterfactuals, als auteur van hoofdstuk 4 in Verhagen (1986) stemmen deze beschrijvingen mij enigszins treurig, en dat word ik helemaal als ik de voorbeelden erbij zie, met de klassieke foutieve interpretatie van de observaties.

(3b) *Ik heb een nieuwe pen gisteren gekocht

(4b) *Ze heeft het handiger dit keer aangepakt

de vraag die de ondertitel van § 21.5 uitmaakt: “Wat staat vlak voor de tweede pool?”

Het zijn: inherente predicatieve zinsdelen (predicaatsnomina en bepalingen van gesteldheid), noodzakelijke bepalingen (van richting, maat, of hoedanigheid) bij bepaalde werkwoorden, niet-werkwoordelijke delen van vaste uitdrukkingen zoals *de draak steken*, voorzetselvoorwerpen, en tenslotte voorzetselbijwoorden, waartoe zowel een achteropstaand voorzetsel (zoals in *het bos in*) behoort, als het tweede deel van een gesplitst voornaamwoordelijk bijwoord (...er...in...), als het eerste deel van een scheidbaar samengesteld werkwoord ('samenkoppeling'; voorbeeld: *inslapen*).

Met name dat laatste bevreemdt. Waarom stelt de ANS niet dat het eerste deel van zo'n samenkoppeling zelf *in* de tweede pool staat? Het gaat toch om een deel van een *werkwoord*? En niet alleen zou dat die intuïtie recht doen, maar er is ook nog een distributioneel argument voor: het is evident dat zo'n element zeker in de tweede pool zelf staat in een werkwoordelijke groep als *heeft kunnen inslapen*. Dat geeft aanleiding om naar de beschrijving van de tweede pool zelf te kijken.

In de volgende paragraaf komen we inderdaad weer dit element tegen, nu als 'schijnbare doorbreking' van de tweede pool (van “doorbreking” spreekt de ANS als tussen de verbale elementen van de werkwoordelijke eindgroep een non-verbaal element staat). De doorbreking is slechts “schijnbaar” omdat er in een reeks als de zojuist genoemde gewoon sprake is van het complete werkwoord *inslapen*; er staat dus in feite niets non-verbaals in de werkwoordelijke eindgroep. Maar waarom moet *in* dan in de reeks *in heeft kunnen slapen* wel buiten de tweede pool staan (in het middenstuk)? Waarschijnlijk vanwege de overeenkomst met andere elementen die geacht worden bij de tweede pool aan te sluiten? Het opmerkelijke feit doet zich nu voor dat veel van die andere elementen, met name de predicatieve zinsdelen en de onderdelen van vaste verbindingen, zelf òók doorbrekingen van de tweede pool blijken te kunnen opleveren; alleen heten die dan “echt” – althans onder de aanname dat het hier daadwerkelijk om adjectieven e.d. gaat. Want de gedachte wordt toch ook weer geopperd dat dergelijke verbindingen opgevat kunnen worden als samen-koppelingen, en dan zijn de betrokken elementen delen van werkwoorden en staat er in een zin als *Ik ben bang dat ik die vraag zal moeten open laten* in de vorm van het element *open* tòch niets non-verbaals in de tweede pool...

Voorbeeld (3b) (nummering van de ANS, p.1245) zou moeten illustreren dat het complement, als nauwer verbonden met het hoofdwkwoord, niet vooraf kan gaan aan een bepaling, terwijl (4b) een manifestatie moet zijn van een qua inherentie onjuiste volgorde van de bepalingen onderling. Maar we weten (zoals overigens ook elders in de ANS, en ook reeds in die van 1984, gedemonstreerd wordt) dat het relevante kenmerk in (3b) de onbepaaldheid is (vgl. *Ik heb 'm/die nieuwe pen gisteren gekocht* vs juist **Ik heb gisteren 'm gekocht*), en ook dat de inherentie-volgorde van bepalingen een neven-effect is van de principes van informatiestructuur als een bepaling van wijze op een plausibele manier een relatie met de context kan onderhouden, en er verder nog voldoende relevant 'nieuws' in de zin staat, dan kan ook de omgekeerde volgorde best (vgl. *Destijds joeg men met pyl en boog waarschijnlijk op konynen*). Overigens kan niet uitgesloten worden dat (4b) herkend wordt als een geval van een vaste verbinding “het handig(er) aanpakken”, waarin de bepaling door *mits* van het werkwoord gescheiden kan worden, ook niet door een andere bepaling van wijze (vgl. **Ze heeft het handiger op deze manier aangepakt*). Als we andere elementen inbrengen, waardoor de associatie met de vaste uitdrukking minder sterk wordt, lijkt de bepaling van wijze ook best makkelijker 'los' van het hoofdwkwoord te kunnen voorkomen (b v *Hij heeft heel handig [al in de vierde klas] een levensgroot probleem opgelost*).

Hoe dan ook, in deze benadering ontstaat een verdubbeling, terwijl er maar een te beschrijven volgorde-verschijnsel is. De oorzaak daarvan wordt gevormd door het idee van de abstracte zinsplaatsen, en het feit dat het algemene schema daarvan als stramien voor de beschrijving dient. De beschrijving in de ANS (1 zowel als 2) heeft de volgende logica

- 1) Er zijn twee polen, in de eerste staat (in zinstype 1) de persoonsvorm of (in zinstype 2) een bindterm, in de tweede staan (in zinstype 1) eventuele andere werkwoorden of (in zinstype 2) alle werkwoorden
- 2) Het gedeelte van de zin tussen de polen is het middenstuk
- 3) Wat links van een werkwoord-in-de-tweede-pool staat, staat dus in het middenstuk
- 4) Wat zich bevindt na een werkwoordelijk element in de tweede pool, staat dus niet in het middenstuk

Het probleem is nu dat er elementen zijn die volgens deze logica zowel in het middenstuk voorkomen als in de tweede pool, zonder dat dat veel uit lijkt te maken voor hun grammaticale status. De opzet van de beschrijving volgens het stramien van de zinsplaatsen noodzaakt zo tot verdubbeling: als eerst het middenstuk aan de orde komt, en daarna de tweede pool, en er elementen zijn die in beide voor kunnen komen, dan moet de beschrijving van de volgordemogelijkheden van die elementen twee keer aan de orde komen, en is er sprake van verdubbeling. Die dubbele behandeling wordt dan nog weer gecompliceerd doordat de suggestie wordt gewekt dat iets dat eerst als bijzonder gepresenteerd is (een non-verbaal element in de werkwoordelijke groep), toch niet echt bijzonder is (het element is misschien wel helemaal niet non-verbaal).

De bron van die redundantie is duidelijk: de aanname van een abstract zins-schema met vaste plaatsen (naast die van de werkwoorden). Het werken met het abstracte zinsschema suggereert een zekere onafhankelijkheid van die plaatsen ten opzichte van elkaar, als de vulling van de ene plaats nu echt onafhankelijk was van die van de andere, dan zou dat schema wellicht nuttig kunnen zijn, maar in plaats daarvan zien we dus dat hetzelfde element verschillende plaatsen kan innemen, en daarom meer dan eens behandeld moet worden omdat nu eenmaal per plaats van het zinsschema verteld wordt wat er kan staan, in plaats van dat van een (klasse van) element(en) in een keer verteld wordt waar ze kunnen staan.⁵ Voor het hanteren van het abstracte zinsschema zou (enige) aanleiding kunnen zijn als er sprake was van een relatie van noodzakelijke en voldoende voorwaarden tussen bepaalde plaatsen in zo'n schema en hun vulling, dus wat werkwoorden betreft: als alles wat een werkwoord is altijd in een pool staat, en als alles wat in een pool kan staan altijd een (deel van een) werkwoord is. Zoals we nu gezien hebben, gaat in ieder geval die tweede relatie niet op (niet-verbale elementen staan soms binnen een pool), zelfs bij de plaatsing van werkwoorden is er dus geen sprake van noodzakelijke-en-voldoende voorwaarden, laat staan dat er bij de andere posities van het zinsschema kans op zo'n strikte relatie zou zijn.

5 In Verhagen (1987: 216-218) heb ik deze zelfde diagnose gesteld ten aanzien van de behandeling in ANS1 van het middenstuk zelf. Dat wordt nu ook weer ingedeeld in een aantal abstracte plaatsen waarin echter dezelfde elementen voor kunnen komen.

Het alternatief is dan ook inderdaad om van elk schema met abstracte posities af te zien en andere volgorde-regelmatigheden dan de plaatsing van de werkwoorden te beschrijven als relatief. Sommige van die regelmatigheden zijn georiënteerd op de positie van een werkwoord en moeten dan ook ten opzichte daarvan beschreven worden, maar dat hoeft dan telkens maar één keer. We zouden dan kunnen zeggen, bijvoorbeeld, dat een non-verbaal element *onmiddellijk* links van alle werkwoorden in de tweede pool predicatief geïnterpreteerd kan worden, maar niet als het verder naar links staat:

- (1) dat de deur door de harde wind in het slot was gevallen.
- (2) * dat de deur in het slot door de harde wind was gevallen.

In beginsel los daarvan kan van zgn. scheidbaar samengestelde werkwoorden vermeld worden dat het eerste deel van zo'n samen koppeling onmiddellijk links van het hele werkwoordcluster of onmiddellijk links van het hoofdwerkwoord kan staan:⁶

- (3) dat de deur door de harde wind wel dicht had kunnen vallen.
- (4) dat de deur door de harde wind wel had kunnen dicht vallen.

In het eerste geval voldoet de resulterende volgorde ook aan de conditie voor een predicatieve interpretatie van een constituent onmiddellijk links van een werkwoordgroep. Als de verbinding van een woord X en een werkwoord regelmatig voorkomt en zich als een eenheid in het geheugen van de taalgebruikers heeft gevestigd (de status van een "samenkoppeling" heeft), dan is aan het eind van een zin (voorbij de tweede positie) de reeks X+werkwoord meervoudig analyseerbaar: als een manifestatie van de vaste verbinding en als een predicatieve constructie.⁷ Het is niet nodig en niet wenselijk om die beschrijvingen door elkaar te laten lopen; in het stan-

6 Anders dan ANS1 meldt ANS2 (p.1357, 1360) dat een 'doorbrekend' element "in principe" ook tussen de *hulp*werkwoorden in een cluster zou kunnen staan, zoals in *omdat hij niet tijdig had op kunnen bellen*, resp. *dat hij zich aan misleiding zou schuldig hebben gemaakt*; het eerste heet nog wel "twijfelachtig", en het tweede "hoewel weinig gebruikelijk niet uitgesloten". Ik vind beide zelf echter wel degelijk uitgesloten, en het is overigens zó weinig gebruikelijk (in het Eindhovens Corpus komt het b.v. 0 keer voor) dat het niet vreemd is dat de intuïties hierover sterk uiteen lopen, zowel tussen verschillende taalgebruikers als bij dezelfde taalgebruikers op verschillende momenten (vgl. ook Bakker 1988:99-100, 104). In zo'n situatie is de status van de intuïties als empirisch gegeven volgens gangbare methodologische criteria nogal onbetrouwbaar. Het feit dat ze variabel zijn is eigenlijk een krachtiger empirisch gegeven dan de desbetreffende afzonderlijke intuïties, nl. voor het idee dat een 'sterke' intuïtie (cognitieve status) sterk samenhangt met, zo niet gelijk staat met, de herkenning van een verschijnsel als een geval van een patroon waarmee men de nodige ervaring nodig heeft (vgl. Verhagen 1990 voor een ander geval van zo'n verband).

7 Booi (te verschijnen) maakt aannemelijk dat we hier te maken hebben met syntactische verbindingen (bestaande uit meer dan één woord dus) die als zodanig in het lexicon zijn opgeslagen. Hij laat zien dat juist reeksen als de onderhavige door heranalyse kunnen overgaan van zuiver ad-hoc gevormde verbindingen tot vaste syntactische patronen, om eventueel als (niet langer 'splitsbare') gelede woorden te eindigen, waarbij het element dat oorspronkelijk een zelfstandig conceptueel element was een modifierende, grammaticale functie ten opzichte van iets anders krijgt (b.v. die van een prefix dat niet meer dan een bepaald aspectueel kenmerk verleent aan de verbinding).

daard-Nederlands kan de positie *in* de tweede pool niet door een syntactisch bouw-
sel ingenomen worden: we hebben wel (4), maar niet (5):

(5) * dat de deur door de harde wind was in het slot gevallen.

De ANS (p.1358) stelt wel dat de tweede pool doorbroken kan worden door inher-
ent met het hoofdwerkwoord verbonden *zinsdelen* [mijn cursivering -AV], maar
het gaat in feite altijd om elementen met *woord*-status, zoals ook blijkt uit de gege-
ven voorbeelden (wel *waarbij vele steden werden plat gebombardeerd* maar niet
**waarbij vele steden werden volkomen plat gebombardeerd*).

Uitdrukkingen kunnen variëren in hun mate van herkenbaarheid als vaste ver-
binding, 'ingesleten zijn', en ook wat de mate van semantische specialisatie betreft;
neem b.v. een geval als:

(6) dat hij het werk jaren geleden al uit had willen besteden.

(7) dat hij het werk jaren geleden al had willen uit besteden.

Hoewel er in de zin als geheel wel een predicatieve relatie gelezen kan worden (tus-
sen de concepten "werk" en "uitbesteed"), kan het element *uit* niet zelfstandig als
drager van die relatie gezien worden; terwijl in een contrast-context nog wel zoiets
mogelijk is als *...en dicht sloeg de deur*, is topicalisatie van het element *uit* uitgeslo-
ten (**Uit besteedde hij het werk niet*; vgl. Booij, te verschijnen).⁸ Het heeft echter
nog steeds de status van een onderdeel van een woordgroep (weliswaar opgenomen
in het lexicon, maar niet zonder syntactische structuur).

Rekening houdend met dergelijke verschillende gradaties van grammaticalisatie,
die zich synchroon manifesteren als verschillen in 'vastheid' en semantische specia-
lisatie van verschillende verbindingen, kan het dubbele karakter daarvan verdis-
conteerd worden zonder dat het nodig is de beschrijving ervan te verdubbelen. Het
abstracte zinschema suggereert meer vaste structuur dan er in het Nederlands is; als
we daarentegen alleen de posities van de werkwoorden als 'ankerpunten' beschou-
wen, dan kunnen we een aantal andere volgordeverschijnselen beschrijven in rela-
tie daartoe, als verschillende graden van vaste verbinding met de lexicale elementen
in die posities (bij de eerste pool valt dan m.n. aan de plaatsing van ongeaccentu-
eerde pronomina te denken), zonder dat voor die relatief beschreven elementen
weer vaste *eigen* posities aangenomen worden (vgl. ook de artikelen over volgorde
van Bakker (1988:65-108)).

8 Zoals wel vaker bij dit soort marginale gevallen, willen de oordelen wel eens uiteenlopen, en zijn
ze ook afhankelijk van specifieke context-factoren. De onderhavige topicalisaties lijken beter als het
vooropgeplaatste element zelf nog op te vatten is als een toestands- of plaatsaanduiding (*En dicht
sloeg de deur, Af ga je onder zulke omstandigheden nooit* vs. ??*Op belde bij haar niet, ??Uit
schold zij hem nooit*) en als het hoofdwerkwoord direct op het vooropgeplaatste partikel volgt (*En
dicht sloeg de deur* vs. ??*En dicht was de deur geslagen*). Met dank aan Hans den Besten voor de
laatste observatie.

4.2 Volgorderegelmaat buiten de polen om

Betekent dit nu een pleidooi om wat de ANS het syntactische principe noemt een nog prominentere plaats te geven? In zekere zin wel: als er minder vaste posities in de Nederlandse zin zijn, wordt het *relatieve* belang van de paar overblijvende vaste posities groter. Maar in feite gaat het mij erom te beweren dat de volgorde-verschijnselen die niet met de werkwoordposities te maken hebben van een ander *soort* zijn: de werkwoordposities zijn te beschrijven in termen van ‘rangnummers’ (eerste positie, tweede positie, verder dan tweede positie), maar zoiets als het links-rechts-principe is dat niet: het is zuiver relatief. De huidige presentatie, zowel in ANS1 als in ANS2 (hier explicieter) opereert echter op basis van het syntactische principe met een ‘tellende’ structuur (het schema met de zinsplaatsen) voor de behandeling van *alle* volgorde-verschijnselen op zinsniveau. De volgorde-verschijnselen die niets met de plaatsing van verbale elementen te maken hebben, worden nu behandeld alsof dat wèl zo is, doordat ze aan de orde (moeten) komen als ‘vulling’ van de plaatsen in het zinsschema dat in termen van de werkwoordposities gedefinieerd is.

In het eerder aangehaalde Keijsper (1987) werd deze problematiek al beknopt maar helder neergezet: sommige volgorde-verschijnselen zijn gewoon onafhankelijk van de posities van de werkwoorden, en dan levert het een onnodig ingewikkelde beschrijving op om ze toch in dat keurslijf te persen. De ANS2 doet op dit punt echter precies hetzelfde als ANS1.

Keijspers voorbeelden betreffen de informatiestructuur van zinnen en de gevolgen daarvan voor o.a. de interpretatie van onbepaalde nominale constituenten als specifiek, non-specifiek of categoriaal. Bij de behandeling van het middenstuk in de ANS wordt b.v. over de volgende zinnen:

- (8) Er komen geregeld een paar kinderen in onze tuin spelen.
- (9) Er komen een paar kinderen geregeld in onze tuin spelen.

opgemerkt dat er in het tweede geval sprake is van een specifieke groep kinderen die met enige regelmaat in onze tuin speelt; daarbij staat dan dat plaatsing op de eerste zinsplaats “meestal gewoner” is (ANS2:1309; vgl. ANS1:978). Zelfs als we even afzien van de waarde van die laatste mededeling, wordt hier toch *geïmpliceerd* dat er een interpretatieve generalisatie is te maken over de eerste zinsplaats en een positie ‘enigszins vooraan’ in het middenstuk. De echte generalisatie is natuurlijk, zoals Keijsper ook laat zien aan deze en andere voorbeelden, dat de interpretatie direct samenhangt met de *relatieve* volgorde van de onderdelen, in dit geval *geregeld* en *een paar kinderen*, ongeacht waar de werkwoorden staan (het interpretatieve patroon is ook hetzelfde in elk van de zinstypen 1a, 1b, en 2).

Niet voor niets noem ik hier verschijnselen die met de positie van bijwoordelijke bepalingen te maken hebben. Daarvan is betrekkelijk gemakkelijk in te zien dat er semantische effecten mee verbonden zijn, en tegelijk dat een en ander uitsluitend te maken heeft met de vraag of ze ‘voor’ of ‘achter’ andere elementen staan, een zuiver relatief verband dus. Dat wil niet zeggen dat de analyse in alle opzichten eenvoudig en ongecompliceerd is, maar ook voorbeelden als de volgende zijn voor het onderhavige punt illustratief: telkens kan een onbepaalde NP die *volgt* op een bepaling non-specifiek geïnterpreteerd worden, terwijl de omgekeerde volgorde een specifieke lezing afdwingt (of althans veel plausibeler maakt) – ongeacht de vraag of die

NP nu subject is, zoals in (10), indirect object ((11)), of direct object ((12)) (zie ook Verhagen 1986, hfdst.4 en 5), en zonder dat er een verschil is tussen eerste zinsplaats en middenstuk:

- (10) a Bij dit stoplicht staan geregeld een paar jongens kranten te verkopen.
 b Bij dit stoplicht staan een paar jongens geregeld kranten te verkopen.
 c Een paar jongens staan bij dit stoplicht geregeld kranten te verkopen.
- (11) a Je had uiteindelijk een paar kandidaten een nieuwe kans moeten geven.
 b Je had een paar kandidaten uiteindelijk een nieuwe kans moeten geven.
 c Een paar kandidaten had je uiteindelijk een nieuwe kans moeten geven.
- (12) a Ze hadden maar wat graag een paar mannen willen versieren.
 b Ze hadden een paar mannen maar wat graag willen versieren.
 c Een paar mannen hadden ze maar wat graag willen versieren.

Ten slotte is het in dit verband interessant om te wijzen op nog een ander interpretatieverschil dat samenhangt met zuiver-relatieve volgorde, en wel een verband dat zich manifesteert bij een bepaalde subklasse van bijwoordelijke bepalingen die op zich zowel een subjectieve (modale, evaluerende) als een objectieve, beschrijvende lezing (als ‘manner adverb’) toestaan.⁹ Een element als *natuurlijk* of *theoretisch* duidt in een subjectieve lezing op een inschatting van de situatie door de spreker, maar het kan ook een aspect van die situatie zelf beschrijven (als bepaling van wijze, in de lezing “met natuurlijke/theoretische middelen”). De interpretatiemogelijkheden worden echter mede bepaald door de volgorde.

In de eerste twee van de volgende zinnen (allemaal met het laatste accent op *bestreden* en een secundair accent op *natuurlijk* en eventueel andere elementen) is alleen de subjectieve lezing mogelijk, terwijl in de derde de objectieve ook mogelijk is, of zelfs meer voor de hand ligt (“De plaag werd door iedereen met natuurlijke middelen bestreden” – deze lezing is verplicht als *natuurlijk* het laatste accent draagt; vgl. noot 10):

- (13) a Natuurlijk werd de plaag toen door iedereen bestreden.
 b Toen werd de plaag natuurlijk door iedereen bestreden.
 c Toen werd de plaag door iedereen natuurlijk bestreden.

Er is dus een verband tussen interpretatie en volgorde, maar dat heeft, wederom, niets te maken met vaste posities in een zinsschema. Het is niet zo dat de subjectieve lezing uitgesloten zou zijn doordat het bijwoord direct voor de ‘tweede pool’ staat; in (14) kan *natuurlijk* heel goed subjectief geïnterpreteerd worden (“Natuurlijk was het zo dat de plaag bestreden werd”):

- (14) Toen werd de plaag natuurlijk bestreden.

9 Vgl. Verhagen (1986 150/1, 177/8) Traugott (1997) bespreekt, in het perspectief van taalverandering, de semantiek en syntaxis van dit soort gevallen in het Engels (o.a. *in fact, actually*), waarbij globaal van dezelfde relatie tussen positie en interpretatie sprake blijkt te zijn

De voorbeelden in (15) laten een parallel patroon zien, met dien verstande dat (15)c ambigu is, dus zowel de ‘subjectieve’ lezing (“in theorie”) als de ‘objectieve’ (“met theoretische middelen”) toestaat:

- (15) a Theoretisch hebben ze vandaag de Amerikanen verslagen.
 b Vandaag hebben ze theoretisch de Amerikanen verslagen.
 c Vandaag hebben ze de Amerikanen theoretisch verslagen.

Wat nodig is voor een subjectieve interpretatie is dat het desbetreffende element zodanig geordend is ten opzichte van andere dat het ‘onafhankelijk’ (Verhagen 1986, Pardoën 1991) van het door het werkwoord aangeduide proces geïnterpreteerd kan worden als een kader voor wat erop volgt. Bij de plaatsing in (16)c, rechts van *direct*, gaat dat niet goed (*direct* kan nu eenmaal moeilijk los van *aangepakt* geïnterpreteerd worden), zodat de zin al gauw een enigszins vreemde indruk maakt:¹⁰

- (16) a Natuurlijk wordt zo’n probleem tegenwoordig direct aangepakt.
 b Tegenwoordig wordt zo’n probleem natuurlijk direct aangepakt.
 c ? Tegenwoordig wordt zo’n probleem direct natuurlijk aangepakt.

En wat er in (17)c en d aan de hand lijkt te zijn, is dat de bepaling *theoretisch* door zijn plaatsing rechts van *iedereen*, ongeacht of dat laatste element nu op de eerste zinsplaats staat of in het middenstuk, het onmogelijk maakt de gedachte “iedereen rijk worden” als één geheel op te vatten en te plaatsen in het kader “theoretisch” (en een lezing van *theoretisch* als bepaling van wijze is bij “rijk worden” niet makkelijk):

- (17) a Theoretisch kan in Nederland iedereen rijk worden.
 b In Nederland kan theoretisch iedereen rijk worden.
 c ? In Nederland kan iedereen theoretisch rijk worden.
 d ? Iedereen kan in Nederland theoretisch rijk worden.

Ook *tenslotte* en *uiteindelijk* kunnen tot deze subklasse van elementen gerekend worden: beide kunnen (‘objectief’) een slotfase in een proces benoemen, zoals in (18), maar ook aangeven dat de spreker zijn uiting als een soort ‘laatste woord’ bedoelt (“per slot van rekening”), zoals in (19):

- (18) Dit was de druppel die de emmer tenslotte/uiteindelijk deed overlopen.
 (19) Tenslotte/Uiteindelijk gaat dit niemand anders iets aan.

De posities van de bijwoorden in deze voorbeelden geven al aan dat er een relatie is tussen volgorde en interpretatie (met een objectieve lezing meer naar rechts, met een

10 Met het zinsaccent in (16)c op *natuurlijk zelf* kan de bepaling uiteraard wel gelezen worden als “op natuurlijke wijze”, maar dan is de accentuatie, en niet alleen de volgorde, anders dan in de andere zinnen; vergelijkbare opmerkingen zijn te maken over verschillende andere voorbeelden. Dat er in dat soort gevallen sprake is van *meerdere* formele verschillen die met elkaar en met de interpretatieve verschillen samen kunnen hangen, is iets dat gemakkelijk over het hoofd wordt gezien (vgl. Verhagen 1987).

subjectieve meer naar links), en dat wordt bevestigd als we b.v. *uiteindelijk* op verschillende posities bekijken in een zin zoals in (20):

- (20) a Uiteindelijk heeft iedereen de top bereikt.
 b Iedereen heeft uiteindelijk de top bereikt.
 c Iedereen heeft de top uiteindelijk bereikt.

Terwijl de eerste twee gevallen zowel een subjectieve als een objectieve lezing toestaan, is in het derde geval alleen de objectieve interpretatie mogelijk waarin het “uiteindelijk bereiken van de top” gemeld wordt. Hoeveel een bepaalde lezing in feite voor de hand ligt, hangt sterk af van andere betekeniskenmerken van de betrokken zinnen, maar ook hier geldt in ieder geval dat er geen sprake is van een verband tussen volgorde en interpretatie dat verschillend zou liggen voor de eerste zinsplaats en een positie min of meer aan het begin van het “middenstuk”.

Dit alles maakt dus in ieder geval voldoende duidelijk dat elke formulering die een en ander zou proberen te vatten in termen van de elementen van het vaste zins-schema de relevante generalisatie wel moet missen.

5 Conclusie

Wat de presentatie en vooral de organisatie van de informatie over volgorde in het Nederlands betreft is de ANS er sinds de eerste druk duidelijk op vooruit gegaan. De voorstelling van zaken is zowel consistentere als helderder geworden. Maar wat de inhoud van de informatie betreft is er weinig veranderd, en dat valt te betreuen. Net zo min als in de eerste druk maakt de feitelijke beschrijving in de tweede scherp duidelijk dat er in het Nederlands *meerdere* volgorde-kwesties spelen, die op diverse punten van elkaar verschillen. De ene essentiële volgorde-regelmaat:

- kan beschreven worden in termen van ‘rangnummers’ van posities (eerste, tweede, verdere);
- heeft specifiek betrekking op werkwoorden;
- is minstens voor een flink deel specifiek voor het Nederlands.

Daarbij zijn van sommige niet-werkwoordelijke elementen de plaatsingsmogelijkheden gerelateerd aan die van de werkwoorden (*clitics*, predicatieve en andere semantisch ‘inherent’ bepalingen), en ook die kunnen goed als zodanig beschreven worden (zonder dat daarbij een schema met nog andere abstracte plaatsen ingeschakeld hoeft te worden).

Hiernaast kent het Nederlands een tweede belangrijke soort volgorde-regelmaat, waarvoor geldt dat die

- beschreven moet worden in termen van *relatieve* volgorde;
- niet specifiek betrekking heeft op werkwoorden (de plaatsing van werkwoorden volgens de eerstgenoemde regelmaat heeft zelfs altijd prioriteit boven deze);
- grotendeels niet taalspecifiek is.

Daarbij zie ik er nog van af of de tweede soort regelmaat inhoudelijk nu beter gekarakteriseerd kan worden met het links-rechts-principe of met iets anders – dat is van

secundair belang ten opzichte van het veel fundamentele feit dat deze twee *soorten* volgorde-regelmaat te onderscheiden zijn. De vermenging van die twee in het alles-overkoepelende zinzschema, in ANS1 ingevoerd en in ANS2 niet verlaten, maakt de beschrijving complexer dan nodig en (dus) gewenst is.

Bibliografie

- ANS1* (1984), *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Onder redactie van G. Geerts, W. Haeseryn, J. de Rooij, M.C. van den Toorn. Groningen/Leuven: Wolters-Noordhoff.
- ANS2* (1997), *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. W. Haeseryn, K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij, M.C. van den Toorn. Tweede, geheel herziene druk. Groningen: Martinus-Nijhoff/Deurne: Wolters Plantyn.
- Bakker, D.M. (1988). *De macht van het woord*. Onder redactie van Th.A.J.M. Janssen, J. Noordegraaf & A. Verhagen. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Booij, Geert (te verschijnen). Samenkoppelingen en grammaticalisatie. In: E. Hoekstra & C. Smits (red.), *Lezingen van de morfologiedagen 1996*. Amsterdam: Meertens-Instituut.
- Haeseryn, Walter (1998). Achteropplaatsing van elementen in de zin. In: Hugo Brems, Gerard Elshout, Anne Marie Musschoot, Roel Vismans (red.), *Nederlands, Tweehonderd jaar later. Handelingen Dertiende Colloquium Neerlandicum*. Woubrugge: IVN/Münster: Nodus Publikationen, 303-326.
- Keijsper (1987). Het werkwoord ligt dwars. *Forum der Letteren* 28 (4), 94-97.
- Pardoën, Justine (1991). De interpretatie van zinnen met de rode en de groene volgorde. *Forum der Letteren* 32, 1-22.
- Traugott, Elizabeth C. (1997). Subjectification and externalization. Paper presented at the 19th annual meeting of the Deutsche Gesellschaft für Sprachwissenschaft, Heinrich-Heine-Universität, Düsseldorf, Germany, February 1997.
- Verhagen, Arie (1986). *Linguistic Theory and the Function of Word Order in Dutch. A study on interpretive aspects of the order of adverbials and noun phrases*. Dordrecht: Foris [thans: Berlin: Mouton de Gruyter]
- Verhagen, Arie (1987). On certain functional approaches to word order. In: F. Beukema & P. Coopmans (eds.), *Linguistics in the Netherlands 1987*. Dordrecht: Foris, 215-222.
- Verhagen, Arie (1990). Word order and (no) semantic roles. In: W. Bahner, J. Schildt & D. Viehweger (eds.), *Proceedings of the Fourteenth International Congress of Linguists. Berlin/GDR, August 10-August 15, 1987. II*. Berlin: Akademie-Verlag, 1104-1108.